

КІНОЗНАВЧІ ДИСКУСІЇ

«Диявол по сусідству» — це документальний серіал про Джона Дем'янюка, звинуваченого у воєнних злочинах і злочинах проти людяності під час служби охоронцем у нацистських таборах смерті під час Другої світової війни, який багато років жив у Клівленді (США) після війни та до екстрадиції — спочатку до Ізраїлю, потім до Німеччини. Прем'єра серіалу відбулася на Netflix у 2019 році. Режисери: Йосі Блох, Даніель Сіван. Країна виробництва: Ізраїль.

Стрічка показує судові баталії Дем'янюка, а також містить інтерв'ю з кількома фігурами процесу, включно з його адвокатом та членами сім'ї, ізраїльськими й американськими прокурорами, журналістами та науковцями, співробітниками секретних служб та «мисливців», які розишукують нацистських злочинців. У фільмі представлені численні відеоматеріали з першого судового процесу, включаючи свідчення тих, хто пережив Голокост, і архівні кадри з концтаборів.

DOI 10.33124/hsuf.2023.15.05

Йоханан Петровський-Штерн,
Northwestern University
yps@northwestern.edu

МЕЖА ТОЛЕРАНТНОСТІ: «The Devil Next Door».

Розмова з Йохананом Петровським-Штерном¹

— Чи є у Вас особисті спогади/враження щодо цієї історії про Дем'янюка, чи пам'ятаєте, як вона звучала в публічному просторі наприкінці 80-х — на початку 90-х і далі, як Ви її тоді сприйняли?

Почнемо з контексту — у цьому випадку особистому. У січні 1992 року я почав вивчати іврит, зацікавився єврейськими студіями, зрозумів, що мені треба покинути романо-германське літературознавство і компаративістику, а, може, й Київський університет, де я на той час викладав. Саме тоді мене запросили до ЦНБ ім. В. І. Вернадського описувати зарубіжну юдаїку, переважно книжки та часописи науковців, які належали до наукового напрямку Wissenschaft des Judenthums, а згодом і єврейські рукописи. Відділу юдаїки ще не було створено, проте інтерес до бібліотечної колекції зростав, туди приїжджали зарубіжні гості. Один з них — Беррі Волфіш, хранитель колекції рукописів та стародруків Бібліотеки Торонтського університету,

¹ Інтерв'ю провела А. Медведовська.

познайомив мене з київським рабином, який запросив мене до себе в Ізраїль, і наприкінці 1992 — на початку 1993 року я пішов отримувати свій перший закордонний паспорт (ніколи не був за кордоном, у Радянському Союзі я був невиїзним).

Отже, я опинився на бульварі Лесі Українки, біля Суворовського училища, як воно тоді називалося (зараз училище ім. І. Богуня), щоб у амбасаді держави Ізраїль отримати свою першу закордонну візу. Ось я переходжу бульвар і прямую до ізраїльської амбасад, яка займала другий чи третій поверх велетенської житлової будівлі. Раптом я бачу натовп, просто в центрі на бульварі Лесі Українки — людей переважно 60–70 років, вони тримали портрети Дем'янюка, якісь транспаранти, на кшталт «Облиште українців», «Припиніть переслідування». Усе це під вікнами ізраїльської дипломатичної місії. Власне в той самий час, наскільки я зрозумів згодом, в Єрусалимі відбувалася друга частина процесу Дем'янюка — розгляд апеляції на смертний вирок. Саме тоді Йорам Шефтель (другий адвокат у цій справі, який став першим адвокатом захисту після того, як було відсторонено О'Конора) довів ізраїльським суддям, що вони не мають підстав звинуватити Дем'янюка, що буцімто він був оператором газових камер у Треблінці. Довів, що вони не можуть його ідентифікувати як «Івана Грозного», бо «Іваном Грозним» була, за його розвідками і нововідкритими документами КДБ, зовсім інша людина. Власне, це й було моє перше зіткнення із судовим процесом і «справою Дем'янюка», коли я побачив киян, що голосно протестували проти спроб ізраїльського правосуддя засудити Дем'янюка. З точки зору їхніх протестів — не просто Дем'янюка, а загалом усіх українців, звинувативши їх колективно в колаборації з нацистами.

Друга зустріч повертає мене в 1993 рік, коли я перший раз опинився за кордоном, в Ізраїлі. В Єрусалимі друзі батьків познайомили мене з людиною, з якою я в принципі вже був добре обізнаний ще з київських 1960-х років, але не зберіг тогочасних дитячих спогадів. Йдеться про Віктора Радуцького, киянина, колишнього чоловіка Маї Брюселовської (Каганської), фізика і математика за освітою. Радуцький реалізувався в Ізраїлі як перекладач художньої літератури з івриту на українську та російську мови, його переклади включали твори Аарона Апельфельда, Амоса Оза, інших видатних письменників, особливо тих, що народилися і виросли на українській землі. Віктор Радуцький заробляв насамперед приватними уроками фізики і, зовсім несподівано, перекладачем-синхроністом. Під час нашої зустрічі розмова розгорнулася в бік українсько-єврейських відносин.

Раптом Радуцький зізнається — зненацька, приголомшуючи: «Адже я був перекладачем у Дем'янюка». Насправді у фільмі ми бачимо Радуцького в декількох епізодах. Він сидить майже впритул, трішечки позаду Дем'янюка, за його лівим плечем, і, нахилившись, перекладає йому репліки, якими обмінюються адвокати та прокурор. Радуцький відмінний синхроніст, я бачив його в роботі (у інших обставинах), знаю, що він висококласно володіє фахом. Я запитав його: «Вікторе, Ви людина, яка перебувала в епіцентрі подій, у фокусі так би мовити історичної кінокамери, і, як це трапляється у Честертоне, Вас ніхто не вважав за важливого персонажа цієї історії, навіть за серйозного спостерігача, бо Ви — обслуговуючий персонал. Проте Ви були прискіпливим спостерігачем. Отже, що Ви спостерігали?». Радуцький розповів, що сидів постійно за лівим плечем Дем'янюка, уважно спостерігав за ним протягом усього часу і має зізнатися, що той феноменально тримався. Коли виступав Розенфельд (свідок, уцілілий у Треблінці) чи хтось інший зі свідків, Радуцький казав, що у Дем'янюка навіть брів не поворухнулася, він абсолютно контролював своє обличчя і емоції. Оця товстошкірість Дем'янюка, яку ми бачимо в кіно, і його значною мірою «професійний» цинізм, це те, що мені підтвердив Радуцький, який сидів поруч з Дем'янюком протягом днів, тижнів і місяців. Це була моя друга зустріч з Дем'янюком, якого я, звісно, ніколи живим не бачив.

Третя моя зустріч відбулася восени 1993 року, коли після кількох місяців у єрусалимській єшиві я отримав свою першу західну стипендію і поїхав у Центр російських та східноєвропейських студій (CREES)² при університеті Торонто. Там у мене було декілька лекцій для широкого загалу, які мені організовував проф. П-Р. Марочі. Я виступав перед українською і єврейською громадою (близько 100 людей в аудиторії). На той час всіх цікавило, що насправді відбувається між євреями й українцями, з українською немовби вродженою ксенофобією, чи вона є, чи її не існує, та, звичайно, що таке український антисемітизм. Цими питаннями переймалися абсолютно всі: і моя українська, і моя єврейська аудиторія. Адже торонтські українська і єврейська громади досить спаяні, пов'язані багатьма зв'язками, плюс подія відбувалася під егідою Інституту мультикультурних студій, ще до того як Європа взяла цю канадську ідею і зробила її політичною. До того ж йшлося про другий рік української незалежності, коли CNN випустило на широкий телевізійний екран брехливий, абсолютно україножерський, але добре змонтований фільм «The Ugly

² Center for Russian and East European Studies.

Face of Freedom» («Потворне обличчя свободи»). Моя аудиторія порушує питання про український антисемітизм — чим він є, де ми його бачимо, якщо цей феномен існує, і звичайно мене запитують про справу Дем'янюка. Може, я вперше зрозумів, що для широко-го американського загалу це дуже болісне питання. І для євреїв, і для українців.

Євреям незрозуміло, чому демократичне правосуддя виправдало людину, яка безумовно, навіть за її власними зізнаннями, працювала в концтаборах (вислову «фабрики смерті», якою була Треблінка чи Белжець, тоді не використовували). Для українців болісне: як можна звинуватити людину, яка не є тим, ким її представляють, та ще й будувати навколо судового процесу образ пересічного українця-прислужника нацистських катів. Я вчився слухати і вслуховуватись у питання — і розумів, що на певні питання я не можу відповісти. По-перше, у мене не було теоретичної бази. Третій Райх і Голокост — це не моя тема. По-друге, у мене не було ані методології, ані конвенціонального, на фактах базованого знання, ані людської інтуїції, щоб дати якусь раціональну відповідь на питання стосовно справи Дем'янюка. Я був у розпачі, я розумів, що це велика і серйозна тема, а втім, як з нею впоратися, я не знаю. Хай там як, але приблизно з 1992 року я був включений у розмову про те, що ця справа значить для широко-го загалу — і в діаспорах, і в Україні, і в Ізраїлі.

— *Які контексти, історичні та суспільно-політичні, потрібно брати до уваги для аналізу справи Джона Дем'янюка?*

Я б хотів почати з того, що в цьому, до речі, дуже високої якості фільмі, про який ми можемо поговорити окремо як про художню продукцію, є натяк на, або підхід до, або навіть вихід до трьох пов'язаних між собою вкрай важливих контекстів, жодний з яких автори не розвинули. Тобто на ці контексти учасники подій не просто натякають — вони звертаються до них безпосередньо і називають їх відкритим текстом, але ці три ключові контексти залишаються у фільмі нерозгорнутими. Щоб їх розгорнути, нам бракує відповідного документального матеріалу. Якщо його по крихітках зібрати, доведеться робити ще один фільм, який провадив би широкий коментар до фільму «Диявол — ваш сусід» (Я не знаю, як точніше передати цю англосаксонську ідіому).

Я б хотів поговорити насамперед про неймовірної важливості політичний контекст українсько-російських відносин. Він виникає у фільмі, коли адвокат захисту Йорам Шефтель їде в Москву, щоб отримати нові документи у справі Дем'янюка. Коментуючи ці

обставини, коли раптом з'являються нові розсекречені документи, голова відділу спеціальних розслідувань США Елі Розенбаум буквально говорить в екран: «Це ж усе підкинули співробітники КДБ, бо усі матеріали, що їх було із самого початку отримано, також надійшли звідти». І тут я б хотів відступити убік і розповісти про два випадки, що ілюструють контекст справи. По-перше, я «прогриз» галузевий архів КДБ у Києві, суцільно весь його 16-й фонд, тисячі сторінок документів, справи, де комітет держбезпеки (або Нікітченко, або Федорчук) звітують у ЦК партії (Шелесту або Щербицькому) про геть усі питання, пов'язані з держбезпекою в Українській РСР. Шість—вісім звітів щорічно, 400 сторінок кожний звіт, я продивився справи за 1959—1989 роки. Ці звіти містять чимало документів, де лідери українського і московського комітету держбезпеки говорять відкритим текстом: у нас загрозна міжнародна ситуація, на Заході відбувається зближення і співробітництво сіоністських та українських націоналістичних організацій, нам треба щось із цим робити, треба вбити між ними клин і зробити все можливе, щоб ніякого співробітництва не виникло. А співробітництво насправді будувалося на різних рівнях: і на рівні людських зустрічей і контактів, і на рівні різноманітних недержавних установ, і, що дуже важливо, на науковому рівні гуманітарних наук. Адже саме тоді Говард Астер і Петро Потічний зібрали потужну конференцію за участі відомих фахівців, на матеріалах якої було видано знаменитий збірник “Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective”³. Звіти КДБ в українське ЦК компартії свідчать про абсолютно реальні події. Для закордонної репутації СРСР як вільної країни вільних націй ситуація справді дуже неприємна. Саме в цей час українці та євреї в Північній Америці зрозуміли, що у них один і той самий ворог і що цей ворог є радянською асиміляційною, шовіністичною та ксенофобською владою. Вона гнобить та знищує і єврейську, і українську культури, проводить доволі ретельно й досить успішно примусову асиміляційну політику, і цій політиці треба якось протистояти. Серед розсекречених документів з'являється документ, який у мене є в оригіналі, де КДБ пропонує взяти одне чи декілька посвідчень з концентраційних таборів, що були видані колаборантам українського походження, і підкинути їх американським антифашистським та лівим організаціям, соціалістично налаштованим журналістам, або передати їх організаціям, що займаються розшуком нацистських злочинців.

³ Peter Potichnyj and Howard Aster, eds., *Ukrainian-Jewish relations in historical perspective* (Edmonton: University of Alberta, Canadian Institute for Ukrainian studies, 1990).

Отже, до контрпропагандистського контексту долучається ще один, другий — КДБ як верстат для створення фальсифікатів, які частково є правдивими документами на автентичному папері і з відповідними штампами-підписами, а частково вони є фальсифікатом з переклеєними фото і стилізованими, неавтентичними текстами. Документи «для зовнішнього користування» були саме такого ґатунку — здебільш автентичними, але з підробленими елементами, спрямованими саме на те, щоб спричинити розрив українсько-єврейської співпраці в діаспорі, щоб не дати сіоністським (як вони їх називали) організаціям і українським націоналістичним інституціям зміцнювати діалог. В одному з таких документів згадується Дем'янюк, посвідчення якого КДБ вважає такими, що їх варто було б віддати американцям-антифашистам саме для того, щоб за допомогою американського правосуддя спровокувати політичний конфлікт між українцями та євреями в діаспорі.

Справа не тільки в тому, що Єлі Розенбаум розуміє, що ми маємо справу з гебістськими матеріалами, виготовленими у КДБ, — мовляв, дивіться, як фотографію Дем'янюка безумовно взято з іншого документа. Абсолютно очевидно, що в ній дірки, які не потрібні, тому що тут її вклеєно, а там її було пришпилено, це фотографія іншої людини. Є і такі прямі репліки в фільмі, з яких зрозуміло, що причетні до слідства та екстрадиції Дем'янюка бачать, що до його справи долучено сфабриковані документи. Водночас ми бачимо і внутрішні документи, які КДБ не має сенсу фабрикувати, тому що це комунікація між різними підрозділами влади, між ЦК Компартії України і головою українського КДБ, і ці документи пропонують: зробімо саме так — передаймо Заходу компромат на Дем'янюка.

Ці документи дуже важливі. З одного боку, вони повністю підтримуються тим, що відбувається, наприклад, в українській пресі. Візьміть будь-яке число «Перця» кінця 1970-х — початку 1980-х років: ви знайдете там чимало карикатур, що висміюють сіоністів, які п'ють-гуляють з бендерівцями за американські гроші або за підтримки дяді Сема. На одній з найвідоміших тогочасних карикатур такий собі рікша, який тягне візок, замість голоблі — гармати, рікша — гладкий ізраїльтянин-сіоніст, у візку сидить Uncle Sam, візок називається «Холодна війна», а підштовхує цей візок якийсь нацистський злочинець у формі українського поліцейського. Тобто сіонізм, американський імперіалізм і нацизм зображені вірними друзями. Таких прикладів політичної сатири — і водночас візуальної радянської пропаганди — безліч, вони з'являлися і в «Труде», і в «Известиях», і в «Комсомольской

правде», і особливо в «Правде». Це візуальний радянський пропагандистський контекст, який доводить, що сіонізм, американський імперіалізм і нацизм — є одним цілим. І в цьому контексті Радянський Союз показує себе як борця за історичну справедливість, а Ізраїль та США — як підприбутків нацистів.

Третій контекст — міжнародно-правовий. Для радянської влади було вкрай важливо підірвати довіру до західних інститутів правосуддя. Справа Дем'янюка, з усіх боків проблематична, допомогла це зробити. Саме таку проблематичну справу «картьожники» з КДБ підкидають американським установам. Мета є простою — підірвати віру в те, що ці демократичні правозахисні установи здатні реконструювати злочин і покарати злочинця. Це також безпрограшний засіб, з точки зору радянської пропаганди, підірвати довіру до ізраїльських інститутів правосуддя. На відміну від справи Айхмана, на справі Дем'янюка зламають зуби. Саме таку мету ставили собі радянські спецслужби — і вони цієї мети досягли. Бо з точки зору міжнародної юриспруденції, те, що зробив ізраїльський суд, — абсолютний провал зусиль, спрямованих на покарання нацистських злочинців. Не визнавши Дем'янюка ані «Іваном Грозним», ані «не Іваном Грозним» і відпустивши його назад у Клівленд, ізраїльське правосуддя продемонструвало (і з точки зору віцілених у Голокості, і з точки зору радянської пропаганди) абсолютну свою неспроможність і безпорадність.

За допомогою ліберальних процесуальних рішень американських інституцій та ізраїльського вищого суду Радянський Союз довів, що правосуддя на Заході немає, що Захід навіть не спроможний засудити нацистського злочинця, про якого відомо, що він безумовно брав участь у «остаточному вирішенні єврейського питання» (не зрозуміло хіба що в якій ролі). Цей контекст абсолютно виключений з фільму. У фільмі ніяк не розгорнуто, яку роль відіграло КДБ у цій справі і чому документи Дем'янюка було підкинуто в той самий час у середині 1980-х.

КДБістську акцію також треба розглядати в контексті Холодної війни, коли Радянський Союз довів міжнародній спільноті, що сіонізм є різновидом расизму. Відповідна резолюція ООН була прийнята в 1975 році, а 1983 року СРСР створив Антисіоністський комітет — щоб раз і назавжди відохотити євреїв Радянського Союзу від еміграції. «Куди вони їдуть? До Ізраїлю? Із соціалістичного раю — у расистську країну? Ізраїль, — стверджує радянська пропаганда, — фашистська країна. Не дивно, що Дем'янюка не було засуджено». Отже, цей контекст радянської пропаганди вилучено з фільму.

— Чи можемо ми звернутися до ізраїльського контексту, яке там було суспільне сприйняття Голокосту, яке було ставлення до тих, хто вицілів у Голокості? І чому ця справа, яка потрапила в публічну сферу вже в середині 80-х років, так емоційно і болісно сприймалася, так розділила і травмувала ізраїльське суспільство?

Ізраїльське суспільство було вельми травмоване досвідом Другої світової війни. Євреї — мешканці Британської підмандатної Палестини — дуже добре знали: якщо б британська і американська армії не сповільнили і не припинили рух нацистів через Північну Африку, через Аль-Аламейн і Каїр до Єрусалиму, то в Палестині відбувся би той самий Голокост, що й у Європі. Згадаймо, що головний муфтії Єрусалиму Амін аль-Хусейни, великий фан Гітлера, підтримував нацистів і допомагав вербувати мусульман, переважно з Туреччини, у спеціальні підрозділи СС. Гітлер і танкова армія Роммеля рухалась через Північну Африку до Палестини, щоб долучити тамтешніх євреїв до плану «остаточного вирішення єврейського питання». Тому травма єврейського суспільства — це не тільки трагедія людей, хто вижив у Голокості і, через табори для переміщених осіб, дістався Ізраїлю в 1947–1948 роках. Це також трагедія всіх без винятку єврейських мешканців підмандатної британської Палестини.

По-друге, звичайно, коли люди повертаються з таборів, до них виникає питання, озвучене у фільмі дуже гостро. Ми чуємо це питання на тлі документальних кадрів людей, що повертаються після Майданека та Аушвіца-Біркенау: «Чому ви вижили, а 6 млн не вижили?», «Що ви мали робити, який мав бути ваш вибір, моральний і фізичний, щоб у табірних умовах вижити?». Неймовірно підступне, болісне, страшне питання. Морально воно базується на презумпції винуватості: вижив, отже — винен. На це питання неможливо дати відповідь. Саме тому люди, що пережили Голокост, замовкли на роки — до кінця 60-х їх було майже не чути. Їм здавалося, що краще нічого не розповідати про свій досвід взагалі, ніж опинитись перед питанням: «А за рахунок чого ти вижив?», «Яку ціну заплатив за своє життя?». Це питання травмувало єврейське суспільство тоді і травмує його зараз.

Третій момент, принциповий для ізраїльської аудиторії. Справа Дем'янюка кардинально відрізняється від справи Айхмана. Представник найвищої політичної еліти, Айхман ховався, змінивши ім'я, знав, що за ним можуть слідкувати, до того ж він був одним з трьох високопосадовців, які безпосередньо відповідали за знищення європейських євреїв. Айхман персонально приїхав у квітні 1944 року

в Угорщину, після того як «Схрещені стріли»⁴ захопили владу, приїхав, щоб власноруч керувати «остаточним вирішенням єврейського питання». Угорщина, де не було депортацій євреїв до цього часу, почала депортувати євреїв у неймовірних кількостях, перевиконуючи нацистський план. Майже все єврейське населення Угорщини депортували з кінця квітня — початку травня до середини — кінця осені, і це призвело до повного знищення угорського єврейства. Айхман успішно впорався зі своєю диявольською справою.

Цей компаративний «айхманський» момент принциповий, тому що Дем'янюк — інша фігура. Як слушно розповідає фільм, Іван, або Джон Дем'янюк — ідеальний іммігрант. Він приїхав у Сполучені Штати, одружився, в нього ідеальна родина, діти, він працює на «Фордівському» заводі, пристойно заробляє, не сидить на шиї у громади, він абсолютно вписаний в американське середовище як працівник із сімейними цінностями. Ба більше, він — не лівий, не комуніст. Дем'янюк ходить до церкви, причащається, хреститься на камеру, святкує християнські свята. Він стовідсотковий, у міру консервативний, політично неангажований, середній американець, який живе на середньому Заході, у Клівленді, працює на пересічній роботі, є членом пересічної української громади. Його життя — життя середньостатистичного американського іммігранта, щасливо і успішно вписаного в американський іммігрантський соціально-робітничий контекст.

Раптом виявляється, що за цією пересічною людиною стоїть мінуле, яке пов'язує його з абсолютно непересічною участю в знищенні євреїв. Цей нормативний, стримано-флегматичний сім'янин, християнин і робітник — кат і диявол. Його справа немовби примушує переглянути все те, що демократичне суспільство вважає злочинами проти людства, геноцидом, банальним злом. Це вам не витончений Айхман — освічена людина, інтелігентного вигляду, у тонких окулярах, яка розмовляє кількома мовами і яка персонально відповідає за знищення євреїв цілої країни. Дем'янюк — протилежний бік цієї історії. Він гвинтик. Виконавчий механізм. Він бере участь у виконанні злочину на найнижчому рівні: там дають команду, а він тут виконує. Його справа дає уявлення про масштаб Катастрофи, де є гучномовний відповідальний, є пасивні свідки, і є мовчазні виконавці. На цей раз, схоже, спіямили виконавця.

⁴ Партія «Стрілохрест», або «схрещені стріли» — антисемітська фашистська організація, 17 жовтня 1944 р. після державного перевороту в Угорщині сформувала новий пронімецький уряд, який існував до кінця березня 1945 р. У квітні того ж року була заборонена і розпущена.

Справа Дем'янюка не розколола ізраїльське суспільство, навпаки: існував певний консенсус, що Дем'янюк відповідальний за масові страсти, що він насправді працював у концентраційних таборах — залишається тільки довести, що він виконував саме те, що йому інкримінують. У фільмі ми бачимо людей у дешевій ізраїльській кав'ярні, які слухають по радіо репортаж із зали суду. Ми бачимо людей в автобусі, що зупиняється, і люди прислуховуються до радіоповідомлень про те, як рухається справа. Завдяки документальній зйомці прихованою камерою ми бачимо людей на вулиці, які обговорюють справу Дем'янюка. Ми немовби стоїмо в черзі до центральної концертної зали в Єрусалимі (Бін'яней га-ума), там, де зазвичай видають ізраїльські національні премії, де проходять концерти найвідоміших зірок і де відбувалися судові засідання у справі Дем'янюка, бо палац Верховного суду Ізраїлю ще не було побудовано. Люди стояли в черзі годинами, щоб потрапити всередину і побачити на власні очі, що там, у залі суду, відбувається. Зацікавленість була неймовірною, приголомшливою, загальнонаціональною.

Спільне переживання Катастрофи згуртовує. Воно робить з нагтовпу націю. Воно демонструє, наскільки у них усіх: сефардів, ашкеназів, людей молодого або похилого віку, у євреїв французької або латиноамериканської або радянської діаспори, — у всіх цих людей є спільне минуле. Переживання спільної катастрофи допомагає створити національну єдність і згуртувати народ, так що ця справа з дуже багатьох точок зору була важливою для Ізраїлю і є важливою зараз. Її значення не вичерпується виразом або його відсутністю. Ми не можемо викреслити цієї справи — мовляв, це минуле, забудьте, як кажуть у цьому фільмі деякі українські коментатори з Клівленду, сусіди, знайомі чи родичі Дем'янюка.

— *Тобто ця справа спочатку об'єднала ізраїльтян проти спільного ворога у прагненні встановити історичну справедливість, а потім, коли це не вдалося, вбила клин між судовими інституціями і очікуваннями громадян?*

Майже. Проте питання треба повернути в інший бік: кому це вигідно? Лише тим організаціям, які хочуть підірвати довіру до правосуддя в Ізраїлі і показати, що Ізраїль навіть не може засудити нацистського злочинця: «Чому ви не можете засудити цього ката? — Тому що ви до нього гуманні, це є ваш фальшований буржуазний ліберальний гуманізм, повна протилежність нашому соціалістичному гуманізму, ми б його вже 20 разів повісили...».

— Ця справа тягнулася близько 30 років, і в міру її розгортання Дем'янюка все більше починали сприймати як жертву, яка перебуває під постійним тиском невідомості й невизначеності своєї долі. І кожного разу, коли анонсували черговий виток справи, згадувалося його українське походження і підживлювалося стереотипне уявлення про українців як найвідданіших нацистських колаборантів та антисемітів. Чи можна сказати, що і вся українська громада до певної міри була жертвою цього безкінечного судового процесу?

Операція КДБ і радянських пропагандистів була вишуканою і успішною. Вони довели на міжнародному рівні, що українці співчують нацистському злочинцю, який вбивав євреїв та служив оператором газових камер. Безумовно, він персонально відповідальний за масові вбивства під час Голокосту. Для української громади десь з початку 1990-х років, особливо після того, як Україна стала незалежною державою, вкрай важливо було висловити співчуття Дем'янюку та його родині. Для багатьох етнічних українців вся справа була суцільним знущанням над літньою людиною (а Дем'янюк, як показує нам фільм, про це добре знав і на цьому будував свою гру, особливо під час другої екстрадиції — до Німеччини). Ми чуємо у фільмі від різних людей: мовляв, скільки можна знущатися над людиною похилого віку, яка ледве дихає, — подивіться, в якому вона стані.

Я бачив фото Дем'янюка ще в 1980-ті у *Shnireli* (у мої московські аспірантські роки у мене був доступ до спецхрану Бібліотеки іноземної літератури), коли його вивозять на кріслі-каталці, він хіба що не під крапельницею. Але ми знаємо: шойно його привозять додому, він піднімається, сміється, спокійно ходить по хаті, ми бачимо це на кадрах прихованої камери, які показують у фільмі. У публічному просторі не було тих кадрів, які передали американському правосуддю і завдяки чому Дем'янюка було депортовано в Німеччину, а були *shnireliєвські* фотографії, як його виносять з літака, заштовхують медичне ліжко-каталку до спеціального фургона, потім вносять до зали суду. Звичайно, ці кадри викликають у будь-якої людини, включно зі мною, співчуття, навіть обурення — скільки можна над ним знущатися?

У цей момент людина перестає бути собою, відбувається розрив між її історичною роллю та її образом у мас-медіа, людина стає символом, викарбуваним пресою і телебаченням. Що ти є як фізична особа чи як суб'єкт історичних подій немає ніякого значення, як не має значення хто ти, скільки тобі років, чи ти хворий чи ні, що з тобою відбувається, що ти зробив чи не зробив, чи ти був там, де вважається, що ти був. Важлива твоя функція. Дем'янюк стає символом

чергового страждання невинних українців від брутального єврейства і ліберально-демократичних (як казали антисеміти під час справи Бейліса в 1910-х роках — «повитих жидовою») західних установ. І в цьому страшна гуманістична криза. Під тиском зовнішніх обставин ми відокремлюємо минуле людини від того, чим людина є зараз, чинимо супротив необхідності бачити людину разом з її теперішнім та минулим. Проте своєю подвійною поведінкою Дем'янюк, безумовно, підіграв такому цинічному ставленню до себе, коли суду в Німеччині було байдуже — чи він лежить, чи дихає, чи в нього є киснева подушка, чи її немає...

Саме тому що українська громада не бачила того, що бачили німецькі судді, була і залишилася симпатія до Дем'янюка серед багатьох українців. Зокрема й у мого прекрасного колеги Тараса Григоровича Гунчака, знавця модерної української політичної історії, який у 2005–2006 роках після нашої конференції в Урбана-Шампейн прислав мені відскановані документи з КДБ стосовно Дем'янюка. У документі КДБ пропонує зняти гриф секретності зі справи Дем'янюка, щоб відправити її на Захід з метою зашкодити там співпраці українських і єврейських організацій. Для Гунчака, коли він надсилає мені ці документи, це означає: дивіться, Йоханане, навіть у цьому випадку ми маємо справу з інсинуацією КДБ, а не з реальним українським антисемітизмом чи колаборацією. До речі, Гунчак — людина глибоких, глибоко інтимних філософських переконань. У своїх мемуарах він згадує (і розповідав мені приватно): батько просив його, маленького хлопчика п'яти–шести років, відносити до підгайського гетто та передавати тамтешнім євреям записки «з волі». Тарас не розумів, куди він йде і що робить. Коли в Підгайцях у декількох кілометрах від його хати по ярах розстрілювали євреїв під час ліквідації гетто, маленький Тарас грав з хлопцями у футбол і не знав, чи не хотів знати, що відбувається. Він на все життя зберіг почуття провини. Тобто для українського історика, який займається все життя політичною історією XX століття, Голокост — болісний момент власної історії. Тож він шукає можливості відокремити українців від колективної відповідальності. Коли ми чуємо голоси членів громади та родини Дем'янюка — «а хто ж може знати, що там було» чи «навіщо у цьому ритися», — треба розуміти, що в цій громаді є люди з міщанським, цинічним, зневажливим ставленням до минулого Дем'янюка — а є люди такі, як Гунчак, в яких це минуле ще болить і не вшухає.

— Яка основна ідея закладена в цей фільм, як її можна прочитати?

Як називається фільм? — «The Devil next door» — «Диявол по сусідству», або ж, я б запропонував, — «Диявол, ваш сусід». Але хто за задумом авторів фільму диявол? Проаналізуймо, як побудовано цей фільм від початку до кінця, і ми побачимо, наскільки ускладнюється відповідь на це непросте питання. На перший погляд — очевидно, диявол — це Дем'янюк, ваш мирний клівлендський сусід. Проте у фільмі виникає Марченко, якого називають другим, справжнім Іваном Грозним, вбитим або не вбитим під час заколоту в Треблінці. Потім ми бачимо, що Марченко — це дівоче прізвище матері Дем'янюка, що воно також виникає на його, Дем'янюка, документах. За фотографіями — це різні люди, за документами — це одна й та сама людина. Але, безумовно, Марченко, якщо ви подивитесь на його фотографії, з його ямочками на щоках, він інша людина, він не є Дем'янюком, і його називають тим самим злочинцем, який тортурував людей, колов штиком, заганяв їх до газової камери, знущаючись дорогою. Може, це не Дем'янюк? Може це Марченко — *devil next door*? Отже, є ще один справжній диявол, відокремлений від Дем'янюка.

Коли ви дивитесь ізраїльські епізоди фільму, ви бачите суддів як людей порядних, людей, які сумніваються, як Елі Габай, людей, які готові виступати захисниками Дем'янюка, ви знайомитесь з прокурором Мікаелем Шакедом, який звинувачує Дем'янюка і працює як людина і сумлінна, і фахова. Але ви також бачите такого клоуна-адвоката Дем'янюка на ім'я Йорам Шефтель, якого ненавидять всі, навіть його власна матір, коли він погоджується за шалені гроші (він натякає на сотисячні гонорари) брати участь у групі захисту. Шефтель любить світитися перед камерами. Він фантастично талановитий актор. Він цинік, що неймовірно добре знає свою справу. Він любить красиве життя, золоті чоловічі прикраси, якісний живопис, модний автомобіль. Він обдарована, хитра і безпринципна людина, і саме тому він називає цей суд *travesty of justice*, тобто знущенням з правосуддя. Він не без підстав звинувачує суд у тому, що все, що в ньому робиться, робиться виключно для 16 камер, які ведуть трансляцію із зали суду, а не для того, щоб дізнатися правду. Шефтеля ненавидить більша частина ізраїльського суспільства, і саме тому один з учасників цього процесу виливає якусь кислотну рідину йому в обличчя і потім на два роки відправляється за цей злочин у в'язницю. Йорам Шефтель — також *devil next door*. Оператор робить майже відкриті візуальні натяки на таку інтерпретацію назви фільму.

А ось вам абсолютно інший контекст — не трєблінківський, не собіборівський, не ізраїльський, а навпаки — американський. У цьому фільмі є цікавий персонаж, його звати Гері Холодняк, він керівник відділу на «фордівському» заводі, де працює Дем'янюк. Наприкінці фільму Холодняк розповідає фантастичну притчу, з якої я би почав цей фільм. Він каже, цитую по пам'яті: «Хто ті люди, які працюють на заводі? Це механіки. Вони сидять у куті, у темряві, очікуючи, коли знадобиться їхня фахова поміч. Їх викликають, коли потрібно зробити якусь роботу на конвеєрі, яким рухаються запчастини. Вони виходять зі свого темного кута, роблять свою роботу, потім повертаються і знову сидять у темряві». Холодняк раптом створює моторошне узагальнення, певною мірою метафору. Він питає: «От що таке Дем'янюк? Приїхав собі в Сполучені Штати, далекий і тихий Клівленд, шукав можливості сидіти в темряві, знайшов її». Люди, які працюють у відділі Холодняка на «фордівському» заводі, вони всі такі. Закінчили свою роботу — і ховаються в куті, щоб їх не було ані видно, ані чути. Вони приїхали заховатися.

Камера немовби відходить назад у ширший історико-культурний сенс, і ви уявляєте десятки дем'янюків, які працюють на заводі «Форд». Усі вони приїхали у США, щоб заховатися, щоб їх не бачили, щоб про них не питали: «А що ви робили до 1945 року?», «Ви виїхали 1947 року з табору переміщених осіб, а до того, як потрапити в табір, чим займались?», «Як ви пережили війну, де ви були з 1939 або з 1941 року до 1944–1945 років?». Усі вони мовчать, сидять у куточку, поки не прийде їх черга робити роботу, і мовчать. Сотні дем'янюків, за якими схоже страхітливе минуле. Ця несподівана притча Холодняка перегортає те, що здається очевидним. Де цей диявол по сусідству? Виявляється, що може десятки цих клівлендських мешканців: поляків, українців, італійців, німців, французів, які працюють і живуть поряд із вами, — вони також *devil next door*. Сидять собі тихо-тихо, шито-крито, щоб ніхто ні про що їх не питав, щоб заховати своє минуле. Отже, цей фільм не тільки про Дем'янюка, і не стільки про Шефтеля, але й про тих, хто живе поруч із нами, про наших сусідів, як зауважила моя дружина Анастасія Сімферовська, з якою ми дивилися всі п'ять серій фільму. Цей фільм про нас, про те, що відбувається *hic et nunc*, зараз і тут. Це перший момент.

Другий. На якому заводі працює Дем'янюк? Що це за промисловий заклад? Хто такий Гаррі Форд? Цей знаменитий винахідник та промисловець власноруч спонсорував англomовне видання «Протоколів сіонських мудреців» — класику довоєнного американського

антисемітизму. Коли Форд придбав газету «Dearborn Independent», то розпочав друкувати в ній власного авторства антисемітські есеї, зібрані невдовзі в чотири томник (!) «The International Jew», так би мовити – європейськоцентричні «протоколи», адаптовані під американську аудиторію. На його заводі зручно заховатися антисеміту: адже цей завод належить антисеміту. Форд зацікавлений у тому, щоб його працівники сумнівної репутації мовчки виконували свою роботу, бо вони – корисні. Ба більше, Форд готовий забути про все, ким були його працівники. Оскільки й сам він наприкінці життя (помер 1947 року) радий був позбутися пам'яті про те, чим прославив себе в політиці та антисемітському дискурсі до 1939 року.

Тож цей «фордівський» завод, постачання нацистам фтордівських технологій, американській аудиторії – міфу про міжнародну єврейську владу, нехтування інформації, хто ті люди, які приходять найматися на роботу, – цей весь контекст виводить нас на декілька документальних кадрів, використаних у фільмі, що висвітлюють багатотисячний мітинг американських нацистів на Медісон Сквер Гарден у Нью Йорку – бігме, найбільша американська локація для політичних мітингів. У 1939 році там зібралися десятки тисяч людей, симпатиків Третього Райху, щоб висловити свою підтримку гітлерівській політиці та ідеології. Це ключовий момент у фільмі, що відверто викриває симпатії багатьох білих американців до Третього Райху. Цей вишуканий та расово чистий американський натовп навряд чи підтримував фізичне знищення євреїв, бо Америка – не Європа. А втім, якби цей натовп опинився б у 1940-х роках у Європі, тоді не один тільки Дем'янюк, і не сотні працівників «Форду», а сотні тисяч американських расистів, переконаних у тому, що біла раса – понад усе, могли б залюбки приєднатись до створення Judenrein – расово чистої європейської території. Проте де ті американці після Перл-Гарбору і Нормандської кампанії? Після Треблінки, Травників, Аушвіцу та Собібору? Де вони? Причаїлись? Ось вам і *devil next door*.

І третій момент. Ось підходить вцілілий у Голокості похилого віку ізраїльтянин Еліягу Розенфельд до Дем'янюка – подивитися йому в очі. Просить Дем'янюка зняти окуляри. Дивиться йому в очі й каже: «Я бачу ці очі, я їх пам'ятаю, це його очі, це “Іван Грозний” і є». Через деякий час адвокат Дем'янюка Йорам Шефтель каже: «У нас є службова картка, на якій описані всі фізичні дані “Івана Грозного”: у нього були карі очі, а в Дем'янюка блакитно-сірі». І питає у суддів: як можна було не помітити, дивлячись в оці очі, що вони іншого кольору? І до вашої впевненості прокрадається сумнів.

Незабаром виходить інший свідок із Треблінки, який після війни оселився в Сполучених Штатах, і стверджує, що впізнає «Івана Грозного», коли дивиться на Дем'янюка. Адвокат Шефтель питає у нього: «Ось ви мешкаєте у Флориді. А як ви доїхали з Польщі до Флориди?». Той каже: «Я сів у потяг у Ченстохові і доїхав до Флориди». Немовби не втручаючись у покази свідків, Шефтель майстерно — і з майстерним цинізмом — доводить, що перед вами людина, яка не відповідає за свої слова, тому що в неї склероз, а, може, й деменція. Адже, вибачте, але неможливо сісти на потяг у Польщі й доїхати до Флориди. Отже, якщо людина говорить неправду в цьому випадку, ми не можемо їй вірити і в ідентифікації Дем'янюка як «Івана Грозного». І у вас міцніші сумнів...

Ми бачимо симпатичного юриста Дова Ейтана, який був співробітником ізраїльської системи правосуддя. Він пообіцяв Шефтелю працювати над апеляцією разом. Проте коли він починає готувати апеляцію, журналісти викривають, що він, людина одружена і з дочками, насправді таємний гомосексуал. Для того часу це вкрай поганий маркер. Ейтан тримав свою сексуальну орієнтацію в секреті. Оскільки його викрили, інформація пішла в пресу, Ейтан не витримав тиску, стрибнув з новітньої єрусалимської будівлі «Машбер» і загинув. Знов-таки, коли ви бачите порядну людину, яка хоче допомогти врятувати Дем'янюка і вчиняє суїцид посеред цього процесу, ваш сумнів набуває неймовірної сили.

Як ваш зміцнилий сумнів працює? Ви знаєте дуже добре, що, безумовно, Дем'янюк був у Собіборі, він, скоріше за все, був і у Травниках — бо так свідчать документи, — був він і у Треблінці. Тобто його перекидали з місця на місце. Чому? Це вже інше питання, але ми знаємо, що він був не зовсім «на фермі», як він стверджував. Бо він сам сказав, що отримував військову уніформу. Якщо він працював на фермі, навіщо йому форма? Додамо до цієї картини набите Дем'янюком есесівське татуювання з його групою крові. Тобто навіть якщо він не відчиняв двері і не заганяв людей до камери, він був охоронцем у концентраційних таборах.

Проте завдяки всім обставинам, що я перерахував, ваш сумнів роз'їдає, як іржа, здоровий глузд. Не дозволяє зрозуміти просту річ — навіть якщо Дем'янюк ніколи не був «Іваном Грозним», він все ж таки служив охоронцем у таборах, що їх сьогодні називають «killing factories». Це можна довести і за це його можна засудити. Однак ваш сумнів робить з вас адвоката диявола. Диявол — це не тільки ті тисячі американців, які підтримували Третій Райх, не тільки ті працівники

«фордівського» заводу, які сидять у темряві, не тільки Марченко – «Іван Грозний», не тільки безпринципний адвокат Йорам Шефтель, не тільки Дем'янюк, це ви також. Це також ми з вами.

Цю метафору фільм відтворює переконливо та якісно. Розповідається, власне, не просто про справу Дем'янюка, а про те, як ми сьогодні разом з вами вирішуємо найостанніші найважливіші питання: що є наша пам'ять про минуле, чи можемо ми довіряти пам'яті інших людей, що є історія, як вести себе в ситуаціях, коли, як казав Карл Ясперс, смерть стає нам «інтимно близькою», що таке корисна пам'ять і некорисна пам'ять, як ми маніпулюємо минулим, щоб ствердити своє право на останню правду. Йдеться про «тут і зараз», от про що цей фільм. У цьому його глибокий смисл. Фільм можна дивитися сьогодні – зовсім не відчувається, що він побудований на якихось там документальних стрічках 1985–1986–1992–1993 років. У цьому сенсі я б рекомендував показувати цей фільм в аудиторіях у будь-якому курсі про Голокост, він має прагматичну, педагогічну, етичну функції, це абсолютно не про історію в її виключно минулому сенсі. Це актуальний фільм про наше безпосереднє сьогодення.